

europske i prekomorske zemlje, uglavnom u SAD. Procjenjuje se da je u ovoj fazi Hrvatsku napustilo moguće čak i do 800 000 ljudi.

Najnovija faza iseljavanja nastupila je početkom devedesetih godina dvadesetoga stoljeća. Radi se o prisilnim migracijama s hrvatskoga etničkog i državnoga prostora izazvanih ratom u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini nakon dezintegracije Jugoslavije. Iseljavanje karakteriziraju izbjeglički valovi iz područja zahvaćenih ratom. Najveći broj odselio se u zemlje Zapadne Europe i preoceanske zemlje (SAD, Kanada, Australija, Novi Zeland). Dio njih ipak se vratio u Hrvatsku. Međutim, ni statistički niti sociološki one nisu dovoljno istražene, stoga ovom prilikom nema mogućnosti detaljnije ih obrazložiti.

Raspadom Jugoslavije dio Hrvata je u bivšim jugoslavenskim republikama i bivšoj pokrajini Kosovo postao narod u dijaspori. Radi se o Hrvatima u današnjim neovisnim državama Srbiji, Makedoniji, Crnoj Gori, Sloveniji i Kosovu. Ukupno je riječ o otprilike 250 000 ljudi bez Bosne i Hercegovine (BiH),²⁰² ali ako bi se i oni pribrojili, bila bi to brojka od otprilike 500 000 ljudi.

Zadnjih desetak godina prakticira se osobit tip povremenih i privremenih ekonomskih migracija u zapadnoeuropske zemlje. Riječ je odlasku na sezonski rad (legalni i ilegalni). U toj specifičnoj migrantskoj populaciji radi se o velikom udjelu žena, jer radi se o privremenim i sezonskim poslovima kao npr. njegovanju starijih osoba, branju voća i sl. To doista jest privremena ekonomska migracija. S pravne strane dosta je praktična, jer za nju ne treba boravišna dozvola i sl. jer uglavnom ne traje dulje od trajanja dozvoljenoga turističkog boravka, tj. tri mjeseca.

Sve u svemu, do Drugoga svjetskog rata hrvatsko etničko i državno područje je napustilo oko 1,2 milijuna ljudi. Pribrojano s razdobljem iza toga, uz pomoć egzaktnih podataka (npr. popisi stanovništva u zemljama u kojima Hrvati žive), procjena (npr. hrvatskih diplomatskih misija i konzularnih ureda, hrvatskih katoličkih misija, hrvatskih zajednica u pojedinim zemljama) i izračuna statističke vjerojatnosti, danas u svijetu izvan Hrvatske živi oko 3,5 milijuna iseljenih Hrvata i/ili njihovih potomaka.

HRVATSKA DIJASPORA U 15. I 16. STOLJEĆU

Moliški Hrvati u Italiji: *jednoga petka u mjesecu svibnju...*

Doseljavanje Hrvata na područje južne Italije, s najvjerojatnijim ishodištem središnjega dijela Dalmacije, među ostalim i u pokrajine Molise, siromašni gorski kraj na padinama Apenina, te uz to i na područja pokrajina Marke, Abruzzo i Apulija, teklo je u više navrata i s nejednakim intenzitetom. Po doseljenju, njihova je prisutnost bila znatna. Bili su odlično organizirani, osnivali su svoje društvene institucije (npr. bratovštine), gradili crkve.

U 15. i 16. st. doseljenici su, prema nekim talijanskim izvorima (koji doseljenike navode kao *Schiavoni*, što je bio onodobni sinonim za Hrvate, odnosno Dalmatince), nastavali oko

²⁰² Hrvati u Bosni i Hercegovini imaju status konstitutivnoga naroda.

15-ak općina, na području između rijeka Trigno i Biferno. Kraj je do 1900. g. bio u popriličnoj komunikacijskoj izoliranosti, što je pogodovalo čuvanju jezika i tradicijske kulture. Asimilacija ih je gotovo izbrisala. Moliških Hrvata je prema popisu stanovništva 2001. g u tek tri naselja (Aquaviva Collecroce, odnosno Živa Voda Kruč, San Felice del Molise odnosno Stifilić ili Filić i Montemitro, odnosno Mundimitar) bilo 2064. Međutim, od toga jedva je polovica onih koji još govore jezikom svojih predaka, danas zvanim moliško-hrvatski jezik.²⁰³

Među njima još živi predaja da su im preci *jednoga petka u mjesecu svibnju* došli *s onu banu mora*. Taj događaj svečano obilježavaju svake godine, npr. u mjestu Mundimitar

svake se godine tijekom mjeseca svibnja posebno obilježava svaki petak, mise su svečanije i duže. No, posebno svečano slavi se zadnji petak u mjesecu (koji naravno uvijek pada na neki drugi datum) jer su prema jednoj legendi, Hrvati u ove krajeve došli jednoga petka u mjesecu svibnju. Kako se ne zna točno koji je to petak bio, slave se svi, a zadnji petak posebna je proslava i ujedno dan svete Lucije, zaštitnice mjesta. Kako kaže ista legenda, Hrvati su prelazeći more sa sobom nosili drveni kipić svetice koja ih je na tom tužnom putu... trebala sačuvati od nesreće i zla... Rano ujutro proslava započinje limenom glazbom, zatim se žuri na misu, iza koje je procesija kroz cijelo selo. Žene nose kip svetice svečano ukrašen zlatnim nakitom i uz molitvu vraćaju ga na njegovo mjesto u crkvi. Na sajmu se pozdravljaju susjedi i znanci, kupuje se i prodaje sve, od igle do aviona, glazba i dalje svira, djeca trčkaraju... Malo iza podneva sve se utiša i smiri, svaka se obitelj okupi na zajedničkom objedu, da bi navečer opet svi prisustvovali glazbenom koncertu i vatrometu koji mora biti velik i što glasniji, da se nadaleko vidi i čuje...²⁰⁴

Dio njih, kako se spomenulo, oko polovice ukupne populacije, tj. oko 1000, još govori *na našo*, tj. materinskim idiomom, moliško-hrvatskim jezikom, neobičnom mješavinom štokavsko-ikavskoga narječja, s dosta čakavskoga utjecaja te naravno talijanskoga jezika. U njihovom jeziku nema turcizama, što je lingviste i ostale znanstvenike upućivalo na zaključak da se doista radi o ranoj migraciji, iz vremena kada možda uopće nisu bili u doticaju s Turcima ili je taj doticaj bio iznimno kratak. Taj je jezik, kao uostalom i drugi jezični idiomi naše dijaspore, rezultat jezičnoga razvoja koji se odvijao pod posebnim uvjetima: izoliran od matične jezične sredine kroz jezične dodire i interferencije s idiomima iz okruženja u kojem su se situirali, oblikovan je osebujan jezični izražaj. Promjena načina života, nestajanje starih grana privređivanja, zapošljavanje izvan nekada relativno izoliranih ruralnih sredina, iseljavanje, mješoviti brakovi, školovanje i mediji, sve su to razlozi nestajanja dijela leksika, kao i unos riječi iz dominantnoga jezika. Put njegovoga razvoja i očuvanost na svim jezičnim razinama, predmet su istraživanja više suvremenih znanstvenih projekata. Posebno o jeziku, etnografskoj i povijesnoj baštini skrbi Zaklada „Agostina Piccoli“ sa sjedištem u Mundimitru. Svoj rad ova zaklada prezentira u publikacijama, na tribinama, na izložbama i sl. Tako npr.: „...snimanje i transkripcija starih napjeva i molitvi rezultiralo je izložbom *CD Riče oš sviče (Riječi i svjetla)*; ponovno otkrivanje starih tradicionalnih nošnji imalo je za posljedicu izložbu *Kako se nosahu riče (Kako su se nosile riječi)*; istraživanje starinskih načina obrade zemlje dalo je život izložbi i knjizi *Sime do simena (Sjeme do sjemena)*“.²⁰⁵

²⁰³ *Zadarski list*, 14. 8. 2012: <http://www.zadarski...>

²⁰⁴ Ljubić Sammartino, 2008: <http://homepage...>

²⁰⁵ Sammartino, 2012b:134.

Osim jezika, koji je u svakom pogledu uporište njihovoga identiteta i starih tradicija, moliški Hrvati njeguju neke od specifičnih svojih, tj. hrvatskih folklornih tradicija. Osim usmene književne baštine, primjerice stoljećima živi običaj pod imenom *majo*. Svakako je dio široko rasprostranjenoga (u europskim razmjerima, pa i dalje) proljetnoga običaja koji se u Molisama slavi 1. svibnja. Prema tumačenju etnologa prakticira se u svrhu potpore probujaloj proljetnoj vegetaciji i nadolazećoj gospodarskoj sezoni. Sastoji se u sljedećem: jedan mlađi korpulentniji muškarac, obavijen maskom od zelenila i slame, dobivši blagoslov od svećenika, obilazi selo od kuće do kuće s pratnjom koja nosi zelene grane okićene šarenim vrpcama. Pred svakom kućom pjevaju prigodne pjesme, poskakuju, izvode razne šale, a onda *maju* – ukoliko ne uspije uma knuti – domaćica polije vodom. Time ona zapravo imitira padanje kiše, odnosno, provocira željeno stanje s dovoljno vode i vlage za dobar rast usjeva u nadolazećoj gospodarskoj sezoni. U tekstu pjesme koju pjevaju *majo* i njegova pratnja želi se obilje svakom domu prigodnim tekstom pjesme, npr.:

... *Ja vidu naše zemlje trave pune,*

Ja vidu vaše ovce vune pune...

Ja vidu sit:

Dobra vaša lit!

Ja vidu načve,

*Pune vino vaše bačve...*²⁰⁶

a isto se očituje u uzdarju kojega ophodari zazivlju ovim stihovima:

Lipe gospodine naše,

Hitite nami štogodi,

*Mi jesmo čeljade Vaše!*²⁰⁷

Uzdarje se uglavnom sastoji u tome da na vrh maske *maja* domaćini objese darove u hrani, a dio toga, premda sve dobiveno po običaju pripadne svećeniku, ipak dobije i *majo*.

U Mundimitru djeluje folklorna skupina *Kroa Tarantata* čije već i ime sugerira susret hrvatske i talijanske tradicije. Izvode stare moliško-hrvatske pjesme u novoj interpretaciji obilježenoj „zvukom, ritmom i temperamentom talijanskoga juga“. Naime:

Zajednička je poveznica...glazba, koja rabi zvukove i ritam inspirirane tipičnom glazbom *pizzica i taranta*, vrlo raširenom u južnoj Italiji, krenuvši od Salenta. Zapravo, ovo je jedinstvena kombinacija koja spaja moliško-hrvatski jezik sa širokim okolnim područjem, spojivši tako duboko ukorijenjenu tradiciju u moliško-hrvatskoj zajednici (jezik) s onim što u najvećoj mjeri glazbeno karakterizira ovaj dio Italije. S obzirom na to da u Moliseu nije sačuvan zapravo niti jedan cjeloviti napjev koji bi imao obilježja izvorne etnoglazbe, to je svakako oblik koji, na folklornom planu, najbolje predstavlja moliško-hrvatsku zajednicu. Osnivanje folklorne skupi-

²⁰⁶ Gavazzi, 1988:61.

²⁰⁷ Ibidem.

ne „KroaTarantata“ potaklo je ne samo istraživanje i djelovanje na području etnoglazbe, nego i drugih područja baštine. Tako se rekonstruira (najvjerojatnija) narodna nošnja, pri čemu se koriste doista tek relikti pronađeni na terenu: od tkalačkoga stana koji se naziva *tkanje*, do marame *gunjice* i dr. Nadalje, ova folklorna skupina ima jedinstvenu kombinaciju glazbenih instrumenata: harmoniku, gitaru, violinu, flautu, te tradicionalne instrumente južne Italije kao što su mandolina, *daine* i *bufù*.²⁰⁸

U regiji Molise također djeluje Federacija hrvatsko-moliških kulturnih udruga koja objedinjuje: spomenutu *Zakladu* „Agostina Piccoli“, Udrugu „Luigi Zara“, Udrugu „Naš život“ i Udrugu „Naš grad“.

Godine 1999. Senat Republike Italije prihvatio je zakon o priznavanju 12 autohtonih jezika na apeninskom poluotoku, među kojima i moliškohrvatski. To je otvorilo vrata realizaciji brojnih projekata koji potiču i promiču spomenute udruge, kao što je istraživanje jezika i lokalnih tradicija, učenje jezika na tečajevima, zatim u školama i pokrajinskim sveučilištima, korištenje jezika u lokalnim javnim službama, upotrebu izvornih toponima, vraćanje imena i prezimena u izvorno stanje, prisutnost u sredstvima javne komunikacije, izdavaštvo i dr.²⁰⁹

Ostale veće skupine Hrvata u Italiji

Druga veća skupina Hrvata – koja za razliku od moliških još uvijek nije priznata kao jezična manjina premda među njima postoji određen broj Hrvata koji su se u Italiju iselilo u novije vrijeme, stoga dotični i ne mogu pripadati kategoriji autohtone (povijesne) jezične manjine – živi u sjeveroistočnom dijelu Italije, u pokrajini Furlanija-Julijska Venecija. Procjenjuje se da danas tamo živi oko 60.000 Hrvata ili osoba hrvatskoga porijekla, od toga u Trstu oko 30.000, između Trsta i Venecije oko 20.000, a ostalih 10.000 raspršeno je po manjim mjestima regije. Udruženi su desetak udruga. Krovna udruga Hrvata u Italiji je Savez hrvatskih zajednica u Italiji, osnovan 2001. godine.

Drugi pravac iseljavanja iz hrvatskih zemalja bio je usmjeren na zapad prema Istri i Sloveniji, a trajao je čitavo 16. stoljeće. Turci su zaposjeli veliki prostor Dalmatinske Zagore i Like te su ostala depopularana sva hrvatska naselja na prostoru od Une do Velebita, i od Kapele do Kupe u Gorskom kotaru. Prema mišljenju eksperata, ovaj selidbeni val u našoj se povijesnoj znanosti još nije dovoljno istražio.

Najmasovniji smjer hrvatske dijaspore kretao se prema sjeveru, u dva osnovna pravca: jedan, sjeverozapadni, vodio je u ondašnju zapadnu Ugarsku, Donju Austriju, Slovačku i Moravsku, a drugi u južnu Ugarsku. Ovo stanovništvo iseljavalo se iz Bosne, Hercegovine, Dalmacije, Like i Krbave. Smatra se da ih je najveći broj bio iz krajeva donjega toka rijeka Une i Kupe, te Slavonije.

²⁰⁸ Usp. Međunarodna smotra..., 2011; Sammartino 2012a:560-563.

²⁰⁹ Usp. „Nastavljamo Agostinino djelo...“, *Dom i svijet*, 2000; Sammartino, 2012a, 2012b.

Zapadnougarski Hrvati - Gradišćanski Hrvati u Austriji, Mađarskoj, Češkoj i Slovačkoj

Najintenzivniji pravac seobe Hrvata u 15. i 16. stoljeću uzrokovan spomenutim potisnim faktorom, bio je, dakle, sjeverozapadni i vodio je u zapadnu Ugarsku, a preko nje u Donju Austriju, Slovačku i Moravsku. Istraživanja su pokazala da je glavno domicilno područje migranata bilo: veliki dijelovi Slavonije, potom Gornja Posavina, sjeverna i sjeverozapadna Bosna, Pounje, osobito s predjelima oko Kostajnice, zatim šira okolica Gline i Petrinje, područje Like i Krbave, Hrvatskoga Primorja i predjela južno od Senja.

U prvim etapama življenja u migratornom području hrvatsko se stanovništvo, u respektabilnom broju i u međusobno blizim i kompaktnim naseljima, uspješno ekonomski situiralo i kulturno organiziralo. Značajnu ulogu u očuvanju etnokulturnoga identiteta imala je Katolička crkva. Katoličanstvo Hrvata u tim je krajevima zadobilo gotovo nacionalni karakter. Svećenici, koji su došli zajedno s migrantima (a to nisu bili samo seljaci, nego i plemstvo), obavljali su crkvene obrede na katolički način, ali slavenskom liturgijom, a mnogi su kao pismo upotrebljavali glagoljicu u 16. (u Donjoj Austriji) i još čak 17. st. (u Gradišću). Vlasti su to pokušavale sprječavati, bojeći se nacionalne integracije Hrvata, zastrašivali glagoljaše nametanjem obaveze da liturgiju obavljaju samo na latinskom jeziku i sl. Kad se proširio protestantizam, Hrvati su na njega nerado prelazili i to uglavnom tek na prisilu zemljovlasnika. Mnogi su se vraćali na katoličanstvo čim se za to ukazala mogućnost.

U 17. i 18. st. Hrvatima je nametnuta mađarizacija, odnosno upotreba mađarskoga jezika u školama i javnoj komunikaciji, što je ubrzavalo asimilaciju. Devetnaesto stoljeće nosi, zajedno s urbanizacijom i industrijalizacijom, dalji proces asimilacije. Usprkos tome, neki politički događaji išli su na ruku Hrvatima u ovim krajevima, kao npr. pripajanje Međimurja županiji Zali (1861. g.) koja je rezultirala jačom komunikacijom sa sunarodnjacima i Austro-Ugarska nagodba (1867. g.) kojom je Hrvatima, kao i drugim neugarskim narodima, omogućena školska autonomija (1869. g.). To je pripomoglo kulturnom razvoju Hrvata, utjecalo na buđenje nacionalne svijesti, poticalo tiskanje udžbenika i knjiga na hrvatskome jeziku. Stvorena intelektualna jezgra bila je osposobljena za vođenje organiziranoga pokreta u cilju promocije i emancipacije jezika i kulture, dakle i etno-kulturnoga identiteta. Sve u svemu, može se čak reći da je u to doba među zapadnougarskim Hrvatima započeo svojevrsni narodni preporod koji je znatno usporio asimilaciju.

I premda su domicilna područja tih iseljenika s hrvatskoga etničkog prostora u geografskom, jezično-dijalektalnom i kulturnom (etnografskom) smislu bila različita, njihovi su potomci dvadeseto stoljeće dočekali proživjevši, do tada već gotovo četiri stoljeća, u jednoj povijesnoj i geografskoj cjelini, velikoj regiji 'stare podunavske Monarhije', tj. zapadnoj Ugarskoj. Uslijed međuseoske i međuljudske prepletenosti stvorili su jedan osobit oblik zajedništva. Temelji toga zajedništva bili su vertikalna i horizontalna mobilnost ljudi, pod čime se podrazumijevaju bračne veze, uobičajena cirkulacija radne snage (npr. slugu i služavki), prometne komunikacije (prijevozništvo/*kirijanje*) sajmovi, hodočašća te utjecaj seoske inteligencije, koju su tada činili župnici i učitelji. Očigledno, tijekom stoljeća, praksa svagdana i blagdana potakla je homogenizaciju na svim životnim razinama, stvorivši brojne kulturne i mentalitetske 'istobitnosti'. Pri-

mjerice, spomenuti svojevrsni narodni preporod nametnuo je potrebu za zajedničkim jezičnim idiomom, koji se naposljetku oblikovao u gradišćanskohrvatski jezik. No, godine 1918. raspada se Austro-Ugarska Monarhija, a političkim i inim odlukama sudbina zapadnougarskih Hrvata nastavlja se u pojedinim novostvorenim državama. Naime, nakon niza pregovora godine 1921. Hrvate naseljene u zapadnoj Ugarskoj podijelile su državne granice Austrije, Mađarske i Čehoslovačke. Te posve neprirodne granice pridonijele su postupnom dokidanju višestoljetne 'hrvatske uzajamnosti na rubu Panonije'.²¹⁰

Nakon formiranja najmlađe savezne zemlje/pokrajine u sklopu Austrije i odluke da se ista imenuje Burgenland, Hrvati su usvojili za ovaj kraj hrvatski prijevod: Gradišće. Iako je ovaj naziv nastao artificiozno, u narodu se vrlo brzo prihvatio, čime je taj austrijski dio sada već bivših zapadnougarskih Hrvata dobio i prihvatio novi sub/etnonim: gradišćanski Hrvati, dok su oni na mađarskoj strani i dalje ostali zapadnougarski Hrvati.

Ukratko: od inicijalno heterogenih hrvatskih migrantskih zajednica u šesnaestom stoljeću, kroz više narednih stoljeća oblikovala se homogena etnokulturna zajednica pod jednim sub/etnonimom – zapadnougarski Hrvati. Raspadom Monarhije i stvaranjem novih država u svakodnevni, kolokvijalni govor, a iz njega u stručnu literaturu, ulazili su u upotrebu novi sub/etnonimi nastali prema kriteriju teritorijalne (geografske) pripadnosti: uz gradišćanske Hrvate u Austriji i zapadnougarske u Mađarskoj, imenuju se Hrvati u Slovačkoj – slovačkim, a u Češkoj – moravskim Hrvatima (budući da su bili situirani u češkoj pokrajini Moravskoj, dotično njezinom južnom dijelu). Međutim, od prije dvadesetak godina jedan dio gradišćanskohrvatskih intelektualaca zalaže se da se svi bivši zapadnougarski Hrvati nazovu istim, zajedničkim imenom: Gradišćanski Hrvati (s oba velika slova), smatrajući da se radi o jednoj jedinstvenoj duhovnoj i kulturnoj hrvatskoj zajednici stvaranoj od doseljenja u 16. st. do danas, tim više jer ih to ujedno razlikuje od Hrvata doseljenih u ova područja u kasnijim migracijama, poglavito onoj iz dvadesetoga i dvadesetprvoga stoljeća.²¹¹

No, raspadom Austro-Ugarske Monarhije nisu se mijenjali samo sub/etnonimi. Općenito, život se znatno promijenio, što se odrazilo na identifikacijske procese. Prije svega, komunikacija s ostalim Hrvatima na području bivše zajedničke austrougarske države sada je postala prilično ograničena. Veze s matičnom domovinom i ostalim hrvatskim granama bile su ikakve ili nikakve, pa se minimum zajedništva organizirao i manifestirao gotovo isključivo na vjerskoj osnovi. Istina, nešto putujućih trgovaca i prijevoznika održavalo je komunikaciju izvan zajednice, no ono što je približavalo Hrvate u nekadašnjoj zajedničkoj regiji bila su hodočašća, kao npr. u austrijskom Mariazellu / Marijinom Celju ili mađarsko-banjskom Máriagyudu/Đudu.

U školstvu je također ubrzo nastupila nepovoljna situacija tako da se veliki broj Hrvata brzo asimilirao. Materinski jezik polako je gubio broj govornika i stagnirao u razvoju. Najbrže su se asimilirali plemići i viši društveni slojevi: trgovci, sitni poduzetnici, činovnici, bogatiji seljaci. Brzo su se asimilirali i najniži slojevi: nadničari, te sitni i srednji trgovci (temelj kasni-

²¹⁰ Usp. Jelić, Holjevac, 2002, 2003.

²¹¹ Ideja za jedinstvenim etnonimom ima pristalica ali i oponenta unutar te zajednice (op.a. na temelju informacija dobivenih na terenskom istraživanju u Mađarskoj provedenom u svibnju i lipnju 2012. g. koje se provelo u sklopu istraživačkog boravka financiranom od strane instituta Balassi Intézet, Budimpešta, Mađarska).

jega građanstva). Nešto je sporija bila asimilacija u napučenijim i kompaktnijim naseljima, u kojima je bilo više srednjih i sitnih seljaka koji su živjeli u velikim obiteljima i čuvali tradiciju i etničku samosvijest.

Zapadnougarski Hrvati koji su ušli u sastav Mađarske (današnje županije Vas i Győr-Moson-Sopron) proživljavali su drugačiju sudbinu od svojih sunarodnjaka u Austriji, a neki razlozi učinili su od njih neku vrst nacionalno-manjinskoga otoka i u samoj Mađarskoj. Razlozi tome leže u elaboriranoj neprirodnoj odvojenosti od vlastite (gradišćanske) grupe, odnosno istoga etnokulturnoga korpusa u novostvorenim državama Austriji i Čehoslovačkoj, potom geografskoj udaljenosti od matične domovine i gotovo nikakve veze s njom, geografskoj udaljenosti od ostalih hrvatskih skupina u Mađarskoj i slaboj povezanosti s njima te specifičnim društvenim, gospodarskim, a osobito političkim uvjetima tijekom Horthyjeve Mađarske između dvaju svjetskih ratova i razdoblja socijalizma u Mađarskoj i Čehoslovačkoj. Radi se, dakako, o potiskivanju etnokulturnih posebnosti na više načina, npr. izolaciji 'željeznom zavjesom', ukinućem nastave na hrvatskom jeziku u školama ili eventualno uvođenjem nastave skromne satnice na 'hrvatskosrpskom/srpskohrvatskom' jeziku, nametanjem južnoslavenstva i sl.

Jezik gradišćanskih Hrvata, gradišćanskohrvatski jezik, bio je predmetom brojnih lingvističkih istraživanja. Taj je jezik, u kojem su se tijekom stoljeća stopili čakavski, kajkavski i štokavski govori izvornih govornika i susjednih jezičnih idioma, početkom osamdesetih godina dvadesetoga stoljeća, standardiziran kao idiom hrvatskoga jezika. „Gradišćanskohrvatsko govorno područje danas obuhvaća područje Gradišća i Donje Austrije, pa sve do Györa / Jure u Mađarskoj, te Brna i Bijelih Karata u Moravskoj i Slovačkoj“.²¹²

Od otprilike 200 000 Hrvata, koliko ih se, prema nekim procjenama doselilo na područje zapadne Ugarske i okolice naselivši između 200 i 300 naselja, danas je ostalo svega još nekoliko desetaka tisuća govornika gradišćanskohrvatskog jezika. Od tog broja, dvije trećine ih je naseljeno u pedesetak mjesta u austrijskom Gradišću i Beču, većina ostalih u 14 sela u zapadnoj Mađarskoj, a najmanji broj ih je u Slovačkoj gdje postoje u samo četiri naselja.²¹³

Taj je jezik dakle sačuvan institucionalno, no i u svakodnevnom govoru, a posebice ga je lijepo čuti kroz prakticiranje narodnih običaja i tradicija. Lijep je običaj, koji se gajio u selima srednjega Gradišća, a živi i danas u Frakanavi, da na Staro ljetu (Silvestrovo) mladići navečer obilaze kuću po kuću i ovako pozdravljaju:

*Novo ljetu, draga braća, opet smo doživili,
k tomu nam je svoju milost udilio sam Bog mili,
ar nek onda hoće srično bit za nas novo ljetu,
ako svaki čas slavimo njegovo ime sveto.*

Posebnom kiticom pozdrave gospodara, gospodaricu, novovjenčane i mladiće, a djevojci pjevaju:

²¹² Usp. Vulić, 2005.

²¹³ Kuzman Šlogar, 2011:112.

*Ti cvatuća mladenkinja poslušni naš glas,
 ča za dar ti ostavljamo ov veseli čas danas...
 da b' tvoj vijenac mogla na čistoći obdržat,
 i vrloga zaručnjaka ti željimo vrijed dostat“.²¹⁴*

Pouzđano se ne može reći koliko zapravo živi gradišćanskih Hrvata u Austriji, ali procjene govore o cca 50 000. Ukupno (dakle, s onima u zapadnoj Mađarskoj u kojoj ih ima oko 8-10 000 i Slovačkoj, gdje ih ima manje od 1000, izuzev slučaj s češkim Hrvatima, vidi pogl. Moravski Hrvati, op. a.) moglo bi ih biti oko 60 000.

Danas u Republici Austriji postoji znatan broj institucija gradišćanskih Hrvata kao npr.: *Hrvatski kulturni centar*, *Gradišćansko-hrvatski centar*, *Znanstveni institut gradišćanskih Hrvata*, *Hrvatsko kulturno društvo u Gradišću* i *Hrvatsko-gradišćansko kulturno društvo u Beču*, tridesetak folklornih i dvadesetak amaterskih kazališnih skupina, kulturnih zadruga, npr. *KUGA* u Velikom Borištofu, *Hrvatsko štamparsko društvo u Željeznom* (izdaje tjednik *Hrvatske novine*, godišnji kalendar i dr. na gradišćanskohrvatskom jeziku), *Hrvatski kulturno-dokumentacijski centar* koji tiska školske knjige za potrebe hrvatskih dvojezičnih škola u Gradišću itd. Manjinska zajednica gradišćanskih Hrvata ima sve vrste medija: novine, radio i TV emisije u okviru državne austrijske radio-televizije (studio *Željezno*) i dio radio programa u okviru privatne radio postaje *MORA* u Srednjem Gradišću.

Što se tiče folklornih anasambala, među Gradišćancima je posebno popularno tamburaštvo. Tamburica je u Gradišće stigla relativno kasno, točnije 1923. g. kada ju je u tu sredinu donio jedan student iz Beča. Od tada je vrlo brzo 'osvojila srca' Gradišćanaca te je glazbovanje na tome instrumentu postalo dio njihovoga etnokulturnoga identiteta. Preko njega čuvaju se hrvatski jezik i kultura, sredstvo je kohezije zajednice kojoj napokon ovo glazbovanje daje prepoznatljivost u javnom diskursu.²¹⁵

Paralelno s demokratskim promjenama u zemljama srednje i jugo/istočne Europe devedesetih godina dvadesetoga stoljeća, te proširenjem Europske Unije i na dotična područja, u tome se razdoblju intenzivno revitalizira nekadašnja povezanost ovih prostora i afirmira suradnja na različitim razinama. Duh zajedništva nije iščezao. Odmah po padu 'željezne zavjese' otvarani su malogranični prijelazi, uslijedila su bratimljenja sela s austrijske i mađarske strane, a zajedno s Hrvatima u Slovačkoj, kulturna i sportska suradnja. Organiziraju se dani i festivali hrvatske kulture u sklopu kojih se promovira tradicijska i suvremena kultura. Sve više folklornih anasambala potiče međusobne veze svih potomaka Hrvata koji već pet stoljeća žive u središnjoj Europi. Jedan je od takvih nadregionalni *Folklorni ansambl gradišćanskih Hrvata „Kolo Slavuj“* sa sjedištem u Beču.²¹⁶ Upriličuju se prijateljski sportski susreti. Ulaskom Mađarske, Češke i Slovačke u Europsku Uniju nestali su i malogranični prijelazi. Nakon osamdesetak godina podijeljenosti nastaje doba oblikovanja i privikavanja na novo / obnovljeno zajedništvo.

²¹⁴ Horvat, 1973:130.

²¹⁵ Klemenčić, Grubić, 2012:77.

²¹⁶ Ovaj je ansambl osnovan 1971. g., Karall-Novak, 2012:116.

Obnovljena je i tradicija hodočašća, nekad jedan od ključnih faktora zajedništva i očuvanja identiteta. Tako je npr. 1999. obnovljeno hodočašćenje u Marijance /Marianku u Slovačkoj, kamo su hodočastili gradišćanski Hrvati iz Slovačke i Austrije, a 2008. pridružila im se grupa hrvatskih hodočasnika iz Mađarske. Sličnih primjera ima i s drugim hodočasnim mjestima, ali svakako najpoznatije je ono, već spomenuto u Marijino Celje / Mariazell u Saveznoj pokrajini Štajerskoj. Kip Putujuće Celjanske Marije svake godine mijenja mjesto boravka jer se prenosi iz jednoga u drugo gradišćanskohrvatsko selo, pa se upravo tamo gdje je privremeno kip smješten, hodočasti. Tako je od 2004. do 2005. kip bio u Čunovu, kamo je hodočastilo čak 19 hodočasnih grupa iz svih dijelova Gradišća i jedna grupa iz Čučerja (kraj Zagreba).

Jive Maász piše u jednom članku kako su 2006. Čunovski hodočasnici krenuli su na hodočašće u Čembu (Austrija) gdje se premjestio putujući kip nakon što je boravio godinu dana u Čunovu. Put dug 180 km prolazi uglavnom kroz hrvatska naselja u Gradišću pa su putovanje organizirali tako da su zastajali skoro u svakim od njih da pogledaju crkvu i saznaju nešto o mjestu i povijesti Hrvata u njemu...ovo nije jedinstven primjer, svaki odlazak na hodočašće postaje prilikom za upoznavanje s drugim hrvatskim naseljima u Gradišću.²¹⁷

Međutim, usprkos postojanju brojnih etnokulturnih institucija i udruga, npr. hrvatskih kulturnih saveza u pojedinim od ovih četiriju država, kulturnih centara u urbanim i ruralnim sredinama, kulturno-umjetničkih društava, muzeja (npr. *Muzej sakralne umjetnosti Hrvata u Mađarskoj* u Prisiki u Mađarskoj), dokumentacijskih centara (npr. *Centar za dokumentaciju hrvatske kulture u Slovačkoj* pri Slovačkom narodnom muzeju u Bratislavi), znanstvenih instituta (npr. *Panonski institut* u Austriji i *Hrvatski znanstveni zavod* u Mađarskoj), odgojno-obrazovnih institucija u kojima se predaje na hrvatskom jeziku (npr. dvojezični i/ili hrvatski vrtići, osnovne škole, gimnazije, npr. dvojezična gimnazija u Borti/Oberwartu u Austriji ili hrvatske u Budimpešti, Santovu i Pečuhu u Mađarskoj), novina (npr. *Hrvatske novine* u Austriji, *Hrvatski glasnik* u Mađarskoj, *Hrvatska rosa* u Slovačkoj i dr.), povremenih radio i TV emisija, virtualnih portala i sl., broj gradišćanskih/Gradišćanskih Hrvata kontinuirano opada. Jezična kompetencija na materinskom idiomu također je u opadanju. Budućnost nije samo u njihovim rukama. Ona ovisi prije svega o globalnim faktorima među kojima su euointegracijski procesi i globalizacija. Prema riječima desetak kazivača na terenskom istraživanju u svibnju i lipnju 2012.g.²¹⁸ upravo su ova dva procesa ključna za odvijanje dviju paralelnih pojava, naoko paradoksalnih: s jedne strane prava manjinskih i dijasporskih zajednica, među njima prava na čuvanje, korištenje i razvoj svoga jezika, očuvanje tradicijske i razvoj suvremene kulture i sl., nisu upitna i sročena su i usvojena prema europskim standardima, no s druge strane, zbog konkurentnosti na globalnom i globalizirajućem tržištu rada, sve je više ljudi, osobito mladih i mlađih, koji se okreću drugim jezicima i drugim kulturama.²¹⁹ Stoga je rad etničkih institucija u ovim vremenima možda ipak presudan za tempo asimilacije, odnosno za budućnost identiteta i identifikacijskih procesa.

²¹⁷ Kuzman Šlogar, 2011: 207-209.

²¹⁸ Vidi bilješku br. 209.

²¹⁹ U zapadnoj Ugarskoj zapravo je slična, ako ne i ista situacija bila i ne projelazu iz 19. u 20. st., kada se njemački jezik *želio* učiti radi lakšega zapošljavanja, a mađarski *morao* učiti jer je bio službeni jezik u tome dijelu Monarhije, usp. Grbić Jakopović, 2006a.

Ostale hrvatske skupine u Mađarskoj

Osim zapadnougarskih/gradišćanskih Hrvata koji žive duž mađarsko-austrijsko-slovačke granice ostale su hrvatske skupine disperzirane duž granice s Hrvatskom: uz rijeku Muru, Dravu, diljem mađarskoga dijela Baranje i u mađarskome dijelu Bačke. Sveukupno radi se o nekoliko većih skupina: zapadnougarski/gradišćanski Hrvati, pomurski Hrvati, podravski Hrvati, Bošnjaci, Šokci (ove dvije skupine ponekad nazivane jednim etnonimom: baranjski Hrvati, a ponekad dvjema odvojenima tj. podravski i baranjski Hrvati), Bunjevci i podunavski Hrvati.²²⁰ Međutim, govori se i o čak dvanaestak manjih skupina (npr. unutar šokačke zajednice razlikuju se Bačvanski Šokci, Seoski Šokci, Mohački Šokci, podravski Šokci, a tu su i skupine Hrvata zvane Toti, Raci, Dalmatini i dr.).

Hrvati su se u Mađarsku doseljavali u više migracijskih valova u razdoblju između 15. i 18. st., za vrijeme osmanlijske okupacije središnjih dijelova nekadašnjega Ugarskoga Kraljevstva. Radilo se dakle o prisilnoj i masovnoj migraciji, ali ne stihijskoj i spontanoj, već uglavnom planiranoj i organiziranoj od strane vlasti u migratornim područjima.

Iako se raspolaze s malo arhivskih podataka, u slučaju nekih hrvatskih etničkih skupina u Mađarskoj pretpostavlja se da su autohtone, dakle, na tim prostorima obitavaju već od dolaska Hrvata u njihovu današnju postojbinu. Ta je teza najprihvatljivija u slučaju podravskih Hrvata, čija je nazočnost na tim prostorima dokazana pojavom prvih pisanih dokumenata u doba Arpadovića pa kroz osmanlijsko razdoblje sve do danas. Neki autori pretpostavljaju kontinuiranu nazočnost i drugih hrvatskih etničkih skupina (pomurskih Hrvata, Šokaca, Bunjevaca), ali u njihovom slučaju te se tvrdnje još provjeravaju.

Pomurski Hrvati žive u desetak sela²²¹ na području današnje mađarske županije Zala, južno od Velike Kaniže (Nagykanizsa). Većinom su doselili u svoja današnja naselja iz hrvatskih kajkavskih krajeva, tj. iz Međimurja i Hrvatskoga Zagorja, te Podravine.²²² Prema tome, ogranak su onih Hrvata koji su, sudeći po povijesnim dokumentima, prelazili rijeku Muru u više navrata u razdoblju od 15. do 17. st., premda neki povijesni izvori upućuju na to da su dijelom bili/jesu tzv. starinačko stanovništvo, naseljeno na ovim područjima još u doba Velikih Seoba (moguće oko 600. g.). U 17. i 18. st. nastavljena su doseljavanja, masovna i pojedinačna. Tako su hrvatska naselja nicala na velikom prostoru zalske županije i raštrkano od Mure i Drave, pa sve do Balatona.²²³ Vijesti o velikim migracijama bilježe se već od konca 15. st., a osobito nakon Mohačke bitke (1526.g.) kada su Osmanlije zauzele velik dio Ugarske, ali i hrvatskoga međurječja. U Pomurje su pristizali brodovima.

Dne 10. siječnja 1537. dopustio je kralj Ferdinand ...požunskom županu Ivanu Salaju od Kerečenja i međimurskom vlastelinu Gašparu Ernuštu od Čakovca da na rijeci Muri između

²²⁰ Neki autori govore: podunavski / bunjevački Hrvati, op. a.

²²¹ Još početkom 20. st. bilo ih je znatno više, op. a.

²²² V. Žganec piše: "Ti su Hrvati u etnološkom pogledu posve jednaki međimurskim Hrvatima, pa i Podravcima, u pogledu jezika, narodne nošnje, načina gospodarenja itd", usp. Žganec, 1924, 1974.

²²³ Usp. Kanižaj, 2010.

Legrada i Dubrave uredi skelu (vadum) s dovoljno brodova na kojima bi se mogli prevoziti bjegunci... Valova iseljavanja Hrvata bilo je kroz čitavo šesnaesto stoljeće. Bilo ih je i kasnije, nakon istjeravanja Turaka iz Ugarske i Hrvatske, navlastito hrvatskoga međurječja, ali spominjanje ovih podataka o brodovima posebice je važno zbog toga što su ti migracijski smjerovi prelazili preko područja koje nastavaju pomurski Hrvati.²²⁴

No, kako je već rečeno, krug migracija bilo kojega tipa, gotovo se i ne zatvara, stoga:

Kada je riječ o brodovima na rijeci Muri, a bilo ih je i na Dravi, oni su postojali sve do 1949., kada je došlo do ideološkog sukoba između SFRJ i Sovjetskog Saveza, a samim tim i do teških međudržavnih sukoba ne samo između SFRJ i Sovjetskog Saveza nego i čitavoga sovjetskog bloka. Prvi put u povijesti svi ti murski brodovi su ukinuti. Ukidanjem tih brodskih prijelaza preko Mure prvi put u povijesti bila je prekinuta veza pomurskih Hrvata s matičnim narodom u Hrvatskoj...²²⁵

„Nakon toga došlo je do progona i deportacija Hrvata ne samo u Pomurju, nego i u drugim područjima u Hrvatskoj gdje žive Hrvati.“²²⁶

Ovi događaji imali su velike posljedice za etnokulturni razvoj i identitet. Među prognanima bilo je npr. i hrvatskih učitelja, pa je time devastirano već i ovako ionako krhko hrvatsko školstvo, pojačala se asimilacijska presija, npr. uskraćivana su prava korištenja materinskoga jezika, bilo je pritisaka da se mađariziraju imena i prezimena i sl.

U počestim razdobljima kada su se granice mogle prijeći samo ilegalno, jedan narod kojega su dijelile rijeke Mura i Drava, a koji je stoljećima na obje obale imao svoje posjede, rodbinu i prijatelje, komunicirao je uz pomoć posebnoga sustava: *huškanja*. Radi se o osebnom komunikacijsko-informacijskom sustavu, odnosno signalizaciji koja se izvodi visokofrekventnim grlenim glasom bez teksta, tj. bez riječi, a visina glasa se mijenja. Poruke koje su se prenosile bile su različite. Od dojave opasnosti, kao npr. dojava požara, dolaska policije, do slanja poruka o smrti i točnom vremenu sahrane, rođenju djeteta, poziva na druženje i sl. Međutim, bilo je i posve neobičnih situacija o kojima su se Hrvati *huškanjem* međusobno informirali. Tako je Tekla Dömötör 1962. g. zabilježio prilikom istraživanja u ovim krajevima da su uz pomoć *huškanja* Hrvati jedni drugima dojavili kako će u seoskoj osnovnoj školi biti moguće gledati izravni televizijski prijenos sahrane američkog predsjednika Kennedyja. Naime, mađarska televizija nije prenosila taj događaj, ali ga je prenosila Televizija Zagreb, čiji se program mogao gledati u školi. *Huškali* su samo Hrvati, značenje su držali u strogoj tajnosti od Mađara i ostalih, a ova vrsta komunikacije počela je nestajati 1970-ih godina.²²⁷

Vratimo se u ranija vremena doseljavanja Hrvata u Pomurje. U novoj domovini bavili su se poljoprivredom, no do najnovijega doba bili su poznati kao vrsni uzgajivači i trgovci konjima pasminske skupine hladnokrvnih konja, tzv. *žefkih* konja. Njihove jake konje kupovale

²²⁴ Bartolić, 2008:10.

²²⁵ Bilo je takvih prekida i u ranijim razdobljima, op. a.

²²⁶ Bartolić, 2008:10.

²²⁷ Usp. Eperjessy, 1994.

su nekada gradske vlasti u Budimu za potrebe gradske željeznice. Literatura ih često spominje kao *krobotenfarere*, tj. hrvatske putujuće trgovce po Pomurju, Međimurju i dalje, čak npr. i po Slavoniji, no, dospijevali su i do obala Jadranskoga mora.²²⁸ Ta im je djelatnost, osim zanimljivoga leksika glede izgleda životinja, naziva dijelova tijela, njihovoga ponašanja, temperamenta, opreme, naziva tjeranja, pribora za čišćenje, potkivanje i sl., priskrbila i bogatstvo poslovice kao npr.:

Prijel se je za konjski rep.

(Ima sreće).

Vritnula ga kobila.

(Nema sreće).

Konj crkne, ham se sprazni.

(Veza između sreće i nesreće).²²⁹

U ono doba godine kad nije bilo poljoprivrednih radova, bavili su se ispiranjem zlata iz pijeska rijeka Mure i Drave.

Zajedničko porijeklo, povijesna sudbina, način gospodarenja, tradicije i jezik, bitni su faktori u oblikovanju identiteta. Kod pomurskih Hrvata valja napomenuti još i to, da su bili, kao uostalom gotovo svi Hrvati u Mađarskoj, čvrsto vezani zajedničkom vjerskom pripadnošću Katoličkoj crkvi, a crkvene knjige pokazuju i visok stupanj bračne endogamije, što je također povoljno utjecalo na očuvanje etničkoga i kulturnoga identiteta. Osim toga, do dvadesetih godina dvadesetoga stoljeća ovaj je kraj bio ne samo trgovački živo povezan s raznim dijelovima Mađarske, nego i s Međimurjem, pa i ostalim hrvatskim krajevima. Uostalom, kako je navedeno, do 1949. g. na rijeci Muri između sela Mlinarci /Molnári i Kotoribe u Međimurju prometovao je brod. Sve se to odrazilo u činjenici da su gotovo do polovice dvadesetoga stoljeća pomurski Hrvati još uvijek imali žive veze s Hrvatima s druge strane rijeke i bolje vladali materinskim nego mađarskim jezikom. No, zbog navedenih povijesno-političkih okolnosti, od toga doba veze s maticom su prekinute, a proces asimilacije se ubrzao. Danas se još u desetak sela govori pomurskim jezičnim idiomom. Nažalost, negativni demografski trend pogodio je i ovu malu hrvatsku zajednicu. Primjerice, u spomenutim Mlinarcima godine 2011., nakon 131 godine djelovanja, ukinuta je hrvatska osnovna škola, među ostalim i zbog kontinuiranoga pada broja djece.

Idući od zapada prema istoku duž širega hrvatsko-mađarskoga graničnog područja na zajednicu pomurskih Hrvata nastavlja se podravski Hrvati, potom baranjski i napokon podunavski / bunjevački Hrvati.

Podravski Hrvati doseljavali su iz dvaju regionalno-dijalekatskih hrvatskih domicilnih područja, kajkavskoga i štokavskoga, te unutar njihove zajednice i danas postoje razlike s obzirom na dijalektalni materinski jezični idiom. U slučaju podravskih Hrvata, ali i njima susjednih baranjskih, Bošnjaka i Šokaca, kao i u slučaju pomurskih Hrvata, najvjerojatnije je da su u

²²⁸ Usp. Kerecsényi, 1982.

²²⁹ Horvat, 1999:96.

šumovitim i močvarnim područjima duž Drave obitavali i ranijih stoljeća, ali treba napomenuti da je poslije oslobođenja tih krajeva od Osmanlija i u njihovom slučaju došlo do osvježenja staroga stanovništva novim doseljenicima iz Slavonije i Bosne. Hrvati Bošnjaci, kao što im i samo ime kazuje došli su iz Bosne, dobrim dijelom još u doba osmanske okupacije baranjskih krajeva u 16. i 17. st. Dio tog stanovništva preživjelo je okupaciju, ratove i pustošenja, a nakon završetka ratova pridošlo je novo stanovništvo iz istih domicilnih krajeva krajem 17. i početkom 18. st., tj. iz Slavonije i Bosne. Najveći broj koncentrirao se u Pečuhu i njegovoj okolici.²³⁰

Podravski Hrvati, kao i Bošnjaci i Šokci, do nedavne su prošlosti bili poznati po uzgoju rogatake, svinja, ribarstvu i posebice vinogradarstvu, a s time u vezi razvili su intenzivnu trgovinu s Pečuhom kao jakim trgovačkim i trnazitnim središtem, te obrtništvu.²³¹ Premda povijesni izvori govore da su još Rimljani sadili vinovu lozu na blagim padinama planine Mecsek, smatra se da su Hrvati donijeli sa sobom vlastite sorte vinove loze, osobite one koje su donosile crna vina.²³² Sađenje vinove loze je, bez ikakve dvojbe, stara tradicija u mađarskih Hrvata, koji su svojim potomcima kazivali:

Vinograd ne voli slugu, nego gospodara, Vinograd ne voli molitvu, već motiku, odnosno Bunjevci: Vinograd ne ište snoktive neg motike, kao i: Vinograd voli pudara, a ne gospodara.²³³

A ovako o svom zavičaju pjevaju **baranjski Hrvati**:

*Oj Olasu, brdo i dolovi,
U tebi su momci ko borovi.
Oj, Olasu, selo pokraj vode,
u tebi su cure ko jagode...*²³⁴

Sudeći prema stihovima narodne pjesme, privrednim resursima bilo je obećavajuće područje današnje mađarske županije Baranya i u manjoj mjeri županije Somogy. Bošnjaci su, kako se napomenulo, bili vrsni i nadaleko poznati vinogradari. No, osim toga, kako govore zapisi iz prošlosti, upravo iz bošnjačke hrvatske etničke skupine potjecali su poznati zlatari u Budimu i drugim većim urbanim središtima.

Iz bogate tradicijske kulture baranjskih Hrvata, Bošnjaka i Šokaca, sigurno su jedni od zanimljivijih običaji vezani uz pogrebe po kojima su se razlikovali od ostalih etničkih skupina u okruženju. Prakticiraju se i dandanas, doduše u transformiranom obliku od nekih izvornih ili kvazi izvornih kakvi su se prakticirali do npr. 1980-ih godina. Etnolozi ih smatraju reliktima poganskih običaja sahranjivanja pokojnika. Crkva ih je ponekad prešutno tolerirala, ponekad se otvoreno njima protivila, no uzalud...Radi se o *narekanju*, tj. naricanju za pokojnikom,

²³⁰ Usp. Šarošac, 1991.

²³¹ Usp. Kovács, 1977.

²³² Poznati vinogradari bili su i pripadnici ostalih hrvatskih etničkih skupina, npr. gradišćanski, baranjski i budimski Hrvati, kao i pomurski, te Bunjevci.

²³³ Franković, 2004:15.

²³⁴ Franković, 1999:61.

zatim običaju vezanja izvezenih ručnika, *otaraka*, svezanih na križeve na grobljima te o održavanju svadbe za pokojnike koji nisu bili oženjeni /udani. Tako još početkom 1980-ih godina govori kazivačica iz Serdahela:

U nas za pokojnikom se i danas nariječe. Kazujemo 'narekati'. Još i sada često nariječem za mužom, koji se nije vratio iz rata. Nekoć to svećenici nisu voljeli, kada se je narijekalo. Ovaj naš stari velečasni je dobra duša. On ne zabranjuje, ali ni on ne voli. Kazuje nam ja ne branim ako 'narečete', samo dotle to ne činite dok sam ja nazočan. Znate dobro i samo da imam slabo srce, kada me ne bude bilo, ne branim, radite što hoćete.²³⁵

Vezanje pak *otaraka* za križ pokojnika, brojem i bojom veza uvjetovan spolom i dobi pokojnika, etnolozi smatraju jedinstvenim izričajem narodnih vjerovanja u cijeloj regiji. Tumačenja, što prema literaturi, što prema iskazima kazivača, ima nekoliko, ali najčešće je ono, gotovo poetično: naime, ti otarci služe pokojnicima da kad :“...duša stiže na drugu obalu Jordana da bi se mogla obrisati“.²³⁶ Napokon, fiktivna ritualna svadba za mladom umrlom osobom, nije se, usprkos nastojanju svećenika, iskorijenila gotovo do pred kraj prošloga stoljeća.

Preminula je Mariška, sestra mog muža...bila je zaručena...U to vrijeme bio je još običaj da se nakon njezine sahrane održala svadba, kako bi joj to i pripadalo. To je bio običaj. Na taj način baš kao što se i druga svadba održava...samo ženiku nije bilo slobodno plesati. Sam je sjedio za stolom, a pored njega bilo je prazno mjesto mladenke. A što da bog, to doznao župnik...Mrsko je nagrdio cijelu obitelj da kakvi smo mi poganski, barbarski narod, neuki, svašta je rekao. A to čuo i moj otac pa i drugi. To su bili mom ocu kumovi, oba dvojica njih su bili pastiri, skupa su služili. No tada je moj otac uzeo sjekiru u ruke 'da ti oca...'. A pop je pobjegao....²³⁷

Zanimljivo, *narekalo* se donedavno, a običaj s *otarcima* je preživio modernizaciju, te se i danas, kada su nestali drveni križevi, na mramorne spomenike Bošnjaka i Šokaca vezuju *otarci*.

Budući da su masovne seobe iz domicilnoga područja pripremali i koordinirali franjevci Franjevačke Provincije Bosne Srebrene, isti su ubrzo po doseljenu počeli konstituirati vjerske i kulturne institucije. Tako npr. jedna od najpoznatijih, franjevačka gimnazija u Mohaču, na čijem užem i širem području Hrvati pripadaju skupini Šokaca, djelovala je već 1620. godine s ciljem da odgaja hrvatske svećenike.

Danas još uvijek podravske i baranjske Hrvate čini nekoliko podskupina. One su se formirale iz raznih doseljeničkih slojeva, a tome su pridonijeli mnogi faktori, tako npr. česte remigracije unutar zone useljavanja, vjerske konverzije koja se događala u čestim razdobljima pritisaka na hrvatski (i općenito slavenski) živalj, ekonomski i društveni uvjeti i dr.

Prema povijesnim izvorima, na području Bačke u današnjoj Mađarskoj, već u 13. stoljeću slavensko, najvjerojatnije hrvatsko stanovništvo, naseljavalo je područje današnje mađarske županije Bács-Kiskun. No, krajem 16. stoljeća Bačka je udomila nove doseljenike s juga, Bunjevce, koje zbog njihove geografske situiranosti zovemo **podunavski / bački Hrvati**, u

²³⁵ Eperjessy, 2001:87.

²³⁶ Eperjessy, 2001:76.

²³⁷ Eperjessy, 2001: 87.

koje se ubrajaju Bunjevci i Šokci. Dio ovih doseljenika nastavio je svoj put daleko na sjever, do Budima i Sentandreje/Senandrije/Szentendre, pa i dalje. Oni koji su pak ostali u Bačkoj, prinarodili su sebi zatečeni hrvatski živalj i s njim oblikovali ovdašnju bunjevačku i šokačku etničku cjelinu.

Taj sjeverni hrvatski živalj dijelom doista jest najsjeverniji ogranak bunjevačkih i šokačkih Hrvata, ali dijelom ipak i nije. Razlikuje se po ishodišnim domicilnim područjima očitim kroz materinski govorni idiom (dio njih su govornici staroštokavske ekavice, a drugi novoštokavske ikavice) i nekim zasebnim tradicijama. Tijekom stoljeća, zahvaljujući nizu faktora npr. kompaktnosti naselja, dobroj ekonomskoj situiranosti, došlo je do kulturnog razvoja – školstvo, izdavaštvo na materinskom bunjevačkom i šokačkom jeziku, otvaranje čitaonica, vjerski život i dr., – a to je pak doprinijelo očuvanju i daljem oblikovanju identiteta. Unatoč periodičnim represivnim državnim mjerama koje su forsirale mađarizaciju i druge oblike odnarođivanja, kakav je bio unitarizam južnoslavenske orijentacije, Bunjevci i Šokci čuvaju i njeguju bogatu tradiciju, od specifične jezične ikavice do nošnje, običaja i sl. Jedan od specifično bunjevačkih i šokačkih običaja (prakticiraju ga i vojvođanski Bunjevci i Šokci u Srbiji) jesu obiteljski blagdani *materice i oci*, blagdani od kojih je prvi namijenjen majkama a slavi se treće nedjelje Adventa, a drugi četvrte nedjelje Adventa. Ovi se običaji prakticiraju i danas, baš kao i neki drugi specifično bunjevački i šokački, npr. duhovski ophodi *kraljice*. Još u kasnim 1970-im godinama ovako su *kraljice* dolazile u kuću:

Kad Šokice u Santovu...dođu do prve kuće, jedna od njih otvori kapiju i zapita domaćina ili domaćicu: *Jel' slobodno vodit kraljice?* Odgovor upitanog uvijek glasi: *Jeste! Di ste već? Tako dugo vas nema k nama!* Bunjevke su običavale postaviti domaćinu ovo pitanje: *Jeste l' radi gostima?* On im po starom bunjevačkom običaju ovako odgovara: *Dobri ma u svako doba! Ajte samo unutra!*²³⁸

Jedan od tipičnih i omiljenih običaja bačkih Hrvata koji se održava i danas jest običaj *polivača*, odnosno u doslovnom smislu: običaj polijevanja vodom. Održava se na Uskrsni ponedjeljak i ima izrazito društveni značaj.²³⁹ No, iako je prostorno ograničena rasprostranjenja, njegovo je značenje u životu zajednice bilo iznimno. Čak štoviše, ovaj običaj predstavlja osobitu posebnost bunjevačkoga Uskrsa, a ima i svoj naziv – *vodeni ponediljak*.

U prošlim su vremenima *polivači* polijevali *divojke* vodom. U gradu su djevojke uglavnom obilazili pješice, a na *salašima* konjima ili kolima ako su u obilazak išli u grupi. Polijevanje vodom zamijenilo je polijevanje kolonjskom vodom ili parfemom koji su *polivači* nosili u bočicama namijenjenima upravo za ovaj običaj. Polijevanje je običaj koji bunjevački momci, ali i oženjeni ljudi rado prakticiraju i danas. *Polivači* su od djevojaka na dar dobivali *šarena* jaja, jabuke i drugo voće a posebnu su čar *polivačima* davali umjetni cvjetovi kojima su ih *divojke* kitile.²⁴⁰

Također tipičan način života i gospodarenja bio je onaj na *salašima*, izdvojenim stambeno-gospodarskim kompleksima:

²³⁸ Velin, 1975: 90-91.

²³⁹ Sekulić, 1986.

²⁴⁰ Černelić, 2006:100.

„Koliko ja znam, moji pridaki su svi bili paori, i od zemlje su živili, al uz njev mukotrpan rad. Radili su ‘od zvizde do zvizde’, ‘od vidiš do nevidiš’. Bunjevačko najbrojnije stanovništvo su salašari i seljaci bili, koji su vezani za njive. Salaš je ujedno i naziv za čitavu okružnicu s avlijom, baščicom...ograda od cipalja jel od dasaka. U mojim rodnim selu Čavolju, ko je imo salaš, taj je imo i kuću u selu, di su zimi stari stanovali. Vanjskim izgledom slične salašima trodiljene, lipo ukrečene. Čavoljski salaši su obično bili jedan od drugoga daleko. Veliki i mali zajedno ji bilo 42. A danas samo dva ima u vinogradima. Međuvrimenom su ih porušili, a ljudi se raselili, išli u selo il grad. Meni ‘salaš bili’ fali!“²⁴¹

U samoj okolini Budimpešte (npr. u Erčinu) također (još) živi mala skupina Hrvata. Zajedno s dijelom sentandrejskih Hrvata, tj. *sentandrejskih Dalmatina*, oni su najvjerojatnije ostatak najsjevernije bunjevačke migracije. Sentandrejski Dalmatini borave, dakle, na ovom području od 16. st., a, prema nekim istraživanjima, održali su se kao zajednica do polovice 20. st. Od doseljenja u prvim stoljećima imali su svoju samoupravu s knezom, hrvatske svećenike i učitelje. No, koncem 19. st. počela je snažna asimilacija. Da bi joj se oduprli, godine 1903. utemeljili su udrugu *Dalmatinsko bratinstvo*. Godine pak 1975. Sentandrejka Eva Drobilić pokušala je revitalizirati stare običaje: dodolu, Ivanjdan i ‘dalmatski’ ukop. A godine 1998. umrla je posljednja osoba koja je još dobro govorila materinski jezik. Današnji najstariji ljudi koji sebe nazivaju Dalmatinima, znaju tek poneku hrvatsku riječ ili kraću rečenicu... Ipak, 1994. g. preostala šačica Dalmatina osnovala je Hrvatsku samoupravu. Hrvatska se riječ čuje samo u crkvi dvaput godišnje, na zornici i božićnoj misi gdje 40-ak ljudi moli i pjeva, no za njih već nerazumljive molitve i pjesme.²⁴²

I još nekoliko riječi o *segedinskim Dalmatinima*. Prvi Hrvati stigli su u taj grad u srednjem vijeku. Onodobni prosperitet grad zahvaljuje razvijenoj trgovini solju, ribarstvu, stočarstvu, brodarstvu i vinogradarstvu. Dubrovački trgovci solju spominju se u Segedinu već u 16. st. Sa sobom su povelili i svoje svećenike koji su ih ispovijedali na ‘dalmatinskom’ jeziku. Kasnije se u ovaj grad doseljavaju Hrvati iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije (Beograda). Najveći su useljenički valovi stizali iz područja okupiranih od Osmanlija. Međutim, za sve njih uvriježio se subetnonim ‘Dalmatini’, premda je bio u upotrebi i subetnonim ‘Iliri’. Tek potkraj 19. st. ovaj subetnonim zamjenjuje naziv Bunjevci i Hrvati. No, već početkom istoga stoljeća ‘dalmatinski’ je jezik zbog uznapredovale mađarizacije polako nestajao iz crkve, škole, dakle javne i naposljetku privatne komunikacije. Pa ipak, uslijed raspada Jugoslavije i svih događaja koji su uslijedili, u zadnjem desetljeću 20. st. u Segedin se doselilo nekoliko stotina Hrvata iz Vojvodine te je zahvaljujući tome obnovljena hrvatska zajednica, a njihovim zajedničkim trudom i uspomena na nekadašnje Dalmatine u ovome gradu.²⁴³

Međutim, prikaz Hrvata u Mađarskoj zahtijeva još jedan kratak osvrt na nekada poznato hrvatsko građanstvo u velikim urbanim središtima poput Budima, Baje, Pečuha, Mohača, Segedina, Sentandreje i dr. Naime, u 18. stoljeću Hrvati su tvorili relativnu ili čak apsolutnu većinu u više gradova (npr. Mohač, Baja). Imali su vlastite “ilirske” cehove čije su knjige vodili na hrvatskom jeziku. Među njima bilo je poznatih obrtnika i trgovaca npr. u Pečuhu i Budi-

²⁴¹ Mandić, 2011:52.

²⁴² Usp. Mandić, 2006.

²⁴³ Usp. Heka, 2010.

mu već u osmanlijsko doba, a poslije oslobođenja Ugarske i Hrvatske od Osmanlija hrvatsko građanstvo porijeklom iz Bosne našlo je utočište dobrim dijelom baš u gradovima današnje Mađarske, o čemu svjedoči i pojava nekih karakterističnih obrta: u Pečuhu i Budimu radili su npr. hrvatski tabačari, a Hrvati Bošnjaci bili su, kako se već napomenulo, poznati budimski zlatari još u 18. st. Grad Baja svoje ponovno utemeljenje pri kraju 17. stoljeća treba zahvaliti Hrvatima Bunjevcima. U 18. stoljeću Hrvati su igrali toliko istaknutu ulogu i u upravi tih gradova, da su dijelom hrvatski vijećnici vodili riječ u gradskim magistratima Pečuha, Segedina, Sentandreje. Do 1765. godine u Baji je od tri priznate etničke zajednice jedna bila *Natio Dalmatica*, a gradski sudac je još je 1768. godine morao položiti zakletvu u bajske franjevačkoj crkvi na hrvatskom jeziku. Hrvatski građani su bili donatori lokalnih crkava i samostana, gradili su vlastite crkve, imali samostalne župe koje i izvori spominju kao *Parochia Illyrica*. Razvio se i bogat kulturni život u tim hrvatskim gradskim sredinama usred Mađarske.²⁴⁴ No, priljevom većega broja građana druge nacionalnosti u ta naselja, napredovanjem mađarske nacionalne ideje u 19. stoljeću, hrvatsko građanstvo je zahvatio proces asimilacije koji je prouzročio drastično smanjenje, a ponegdje i nestanak Hrvata u spomenutim urbanim sredinama zaključno do 20. stoljeća. 'Staro građanstvo' ustupilo je mjesto nastanku 'novoga hrvatskog građanstva' u mađarskim urbanim i suburbanim središtima u koje se tijekom dvadesetoga stoljeća, zahvaljujući procesu urbanizacije i usustavljenoga školstva, doselio i velik broj Hrvata iz hrvatskih sela. Posljedice su poznate. Naime, sela broje sve manje stanovnika, a u gradskim središtima ritam svakodnevice ubrzava asimilaciju. Primjera radi, navedimo da u selu Čikeriji živi još svega pedesetak Hrvata Bunjevaca od kojih tek stariji govore bunjevačkim jezikom. Mladi su materinski idiom zamijenili jezikom dominantne većine, dakle mađarskim jezikom. Činjenica jest da ga osim u roditeljskom domu i nemaju gdje na/učiti. U školi se hrvatski jezik ne predaje, u nekim školama doduše postoji ta mogućnost, u nekim se selima održavaju tek tečajevi, ali osim toga nema drugih mogućnosti, npr. mise na hrvatskom jeziku. A u gradu Sentandreji, kako se napomenulo, danas živi tek oko četrdesetak Dalmatina koji se doduše deklariraju Hrvatima, ali materinskim jezikom više ne govore.

Etnokulturna povijest Hrvata u Mađarskoj u prošlosti je usko bila povezana s Crkvom, odnosno svećenstvom jer su prvi intelektualci Hrvati na ovim prostorima bili svećenici. U razvoju hrvatskoga školstva u Mađarskoj u stoljećima od doseljenja pa i nadalje, a osobito u 18. stoljeću važnu su ulogu odigrali franjevci. Čuvena su bila njihova srednja učilišta u Mohaču i Baji, odnosno njihova viša škola "Studium Generale" u Budimu. U 18. stoljeću osnivane su i hrvatske pučke škole. Iako je u 19. stoljeću započelo postupno potiskivanje hrvatskog jezika iz škola, krajem 19. i početkom 20. stoljeća kod dvije hrvatske etničke skupine u Mađarskoj došlo je do nacionalnoga preporoda: kod gradišćanskih Hrvata i kod Bunjevaca. Bili su pokrenuti časopisi, utemeljene su čitaonice, tiskali se udžbenici, oživjela je književna produkcija. Kod Gradišćanaca najistaknutiju ulogu je odigrao Mate Meršić Miloradić, dok je kod Bunjevaca među najzaslužnijima bio biskup Ivan Antunović.

Trianonskim sporazumom iza Prvoga svjetskog rata, kako se spomenulo, razdvojen je tada jedinstveni kulturni i gospodarski prostor Austro-Ugarske Monarhije, a Hrvati su postali državljanima nekoliko novih država. Kulturni i svaki drugi vid života trebalo je graditi u

²⁴⁴ Usp. Šokčević, www.horvatok.hu; Franković, 2004.

promijenjenim okolnostima pod jurisdikcijom ne baš blagonaklonih režima. Poslije Drugoga svjetskog rata došlo je do kratkoročnoga preporoda u redovima Hrvata u Mađarskoj. Privremene demokratičnije prilike omogućile su osnivanje novoga školskog sustava, 1946. godine utemeljena je Hrvatska učiteljska škola u Pečuhu, 1949. godine i katedra na tamošnjoj Visokoj školi, u selima je pokrenuta nastava na hrvatskom jeziku. Pokrenut je i politički list *Naše novine*. Godine 1946. osnovana je i prva politička organizacija Demokratski Savez Južnih Slavena koja je obuhvatila sve Hrvate u Mađarskoj uz Srbe i Slovence. Međutim, ti pozitivni trendovi imali su i veća razdoblja stagniranja i padova. Naime, na sveukupni etnokulturni razvoj i identitet Hrvata stare hrvatske dijaspore utjecali su politički odnosi među državama unutar Istočnoga bloka.

Od pedesetih godina, pa zapravo dobrim dijelom sve do 1990/91. godine, na nacionalni razvoj Hrvata u Mađarskoj nepovoljno je utjecalo forsirano i nametnuto jugoslavensko unitarističko jedinstvo koje se realiziralo npr. u uvođenju jedinstvenoga srpskohrvatskog književnog jezika u sve hrvatske škole. Situacija je postala nešto bolja od 1970-ih godina: hrvatski jezik postupno je ipak počeo osvajati položaje i u školstvu i u jeziku medija. Međutim, 1960. godine uslijedilo je ukidanje nastave na hrvatskome jeziku u seoskim školama naredbom mađarskoga Ministarstva prosvjete. Iza toga, osim u Pečuhu, Budimpešti i Santovu, u hrvatskim selima hrvatski jezik se predavao samo kao predmet. Proces asimilacije ubrzala je i nasilna kolektivizacija u poljoprivredi, urbanizacija, prirodna, a dijelom i forsirana modernizacija. Kulturni život je bio prilično jednostran, sastojao se samo od folkloru i poezije, a ni pokretanje radijskoga, a poslije i televizijskoga programa nije moglo bitno usporiti započeti asimilacijski proces.

Do promjena je došlo tek padom komunističkoga sustava, kada su Hrvati osnovali vlastite političke organizacije, prvo *Savez Hrvata* 1989/1990. godine, a potom su 1995. izabrali po novom demokratskom manjinskom zakonu hrvatske manjinske, danas preimenovane u narodnosne samouprave. Utemeljene su nove kulturne i znanstvene institucije, npr. hrvatski vrtići, osnovne škole i gimnazija te učenički domovi u Budimpešti, Pečuhu, Santovu, *Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj*, *Neprofitno poduzeće za kulturu, informativnu i izdavačku djelatnost "Croatica"*, a od ranijih godina uspješno nastavlja djelovati *Hrvatski klub "Augusta Šenoa"* i *Hrvatsko kazalište u Pečuhu*. U 2007. godini otvoren je *Muzej (Zbirka) sakralne umjetnosti Hrvata u Mađarskoj* u Prisiki/Peresznye naselju na sjeverozapadu Mađarske u kojem još živi oko dvjestotinjak zapadnougarskih/gradišćanskih Hrvata. U Hrvatskoj na otoku Pagu od 2005. godine proradio je *Kulturno-prosvjetni centar i odmaralište Hrvata u Mađarskoj* kao jedinstveni europski manjinski projekt. Osim toga, gotovo svako mjesto u kojem žive Hrvati ima kulturno-umjetničko društvo, folklorni ansambl ili sportsku udrugu. Od izdavačke djelatnosti, uz respektabilno brojne knjige, niz desetljeća izlaze novine *Hrvatski glasnik*, te od nedavno *Hrvatska r(i)(j)(e)č*.

U gradu Baji na Visokoj učiteljskoj školi postoji Odsjek za hrvatski jezik, na kojem je u akademskoj godini 2011/2012 hrvatski jezik studiralo dvadesetak studenata.²⁴⁵

Procjene o tome koliko Hrvata živi danas u Mađarskoj znatno se razlikuju od izvora do izvora. Službena statistika broji ih tek oko 19 000, dok neslužbene procjene govore o 30 000.

²⁴⁵ Podatak iz razgovora s dr. sc. Živkom Gorjancem, docentom na Visokoj učiteljskoj školi u Baji, u svibnju i lipnju 2012. g.

Sve u svemu, broj Hrvata je od popisa do popisa stanovništva u stalnom opadanju, a i broj govornika materinskim jezikom također. Tek starije i srednje generacije još dobro njime vladaju, ali se i oni sa svojom djecom uglavnom razgovaraju na mađarskom. Najnoviji globalizacijski i eurointegracijski procesi utječu na to, da ako i imaju priliku učiti hrvatski jezik u školama, mladi se češće opredjeljuju za neki od stranih jezika, posebno njemački i engleski, što je razumljivo, jer u ujedinjenoj Europi sa znanjem tih jezika konkurentniji su na tržištu rada.

Ipak, činjenica da se broj govornika materinskoga jezika rapidno smanjuje, nije jedini razlog osipanja broja Hrvata u Mađarskoj. Govori se i o tome da pripadnici manjine nisu dovoljno angažirani u javnom i političkom životu, da ne nastupaju jedinstveno pa stoga manjina i nema zajedničku platformu protiv asimilacije te nema efikasni zajednički program za moderniziranje nastave na materinskom jeziku, te za razvoj kulturnoga i gospodarskoga života.²⁴⁶

Hrvati u Češkoj / Moravski Hrvati: ...oštar pogled i bistro oko...osobito liep sviet...²⁴⁷

Hrvati u Češkoj, bivši zapadnougarski Hrvati u Moravskoj, gradišćanski ili Gradišćanski Hrvati u Češkoj / Moravskoj ili? Više etnonima za zajednicu Hrvata koja je doista živjela nekoliko stoljeća u južnoj Moravskoj čineći najsjeverniji ogranak hrvatskih migranata, pripadnika stare dijaspore. Useljavanje se odvijalo tijekom 16.st. u tri selidbena vala: 30-ih, 50-ih i 70-ih godina.²⁴⁸

U početku se radilo o primarnoj migraciji i kolonizaciji, a kasnije o sekundarnoj migraciji, tj. remigraciji iz Donje Austrije i Ugarske. Doseljavanja su, kao i u slučaju s Austrijom i Mađarskom, bila planska i organizirana jer se pretežno radilo o prihvatu radne snage definiranim ugovorima. Sustav naseljavanja bio je svuda isti: prvo je dolazilo plemstvo, za njima pojedinci, a onda je uslijedilo brojno naseljavanje seljaka. Hrvati su se bavili poljoprivredom i vinogradarstvom.

Potisnuvši njemački element, Hrvati su znatno doprinijeli slavenizaciji jednoga dijela Moravske, ali se velik broj brzo asimilirao. Razlog je tome disperzija u prostoru te izloženost koliko njemačkom toliko, naravno, i češkom utjecaju. Istina, u dijelovima Moravske u kojima su Hrvati bili u češkom okruženju, koje im je etnički i jezično bilo blisko, male razlike, odnosno velika sličnost ubrzala je stapanje i bohemiziranje. Kod Hrvata koji su se pak naselili u njemačkom okruženju, etnički, jezično, često i vjerski potpuno drugačijem, ograničenost međusobne komunikacije utjecala je na duže zadržavanje svijesti o vlastitoj etničkoj pripadnosti, jezika, običaja i sl.

Govor im je pripadao čakavskom dijalektu, od kojega je kroz nekoliko stoljeća nastao osebniji južnomoravski hrvatski dijalekt. Vjerom su pripadali većinom katoličkoj, a manjim dijelom protestantskoj provenijenciji (uglavnom na vlastelinstvima koja su djelomično pripadala donjoaustrijskom protestantskom plemstvu).

²⁴⁶ Usp. Karagić, 2010.

²⁴⁷ I. K. Sakcinski 1873, prema Pavličević, 1994:192.

²⁴⁸ Usp. Pavličević, 1994.

Taj najsjeverniji izdanak stare hrvatske dijaspore živio je u središnjoj Europi od 16. stoljeća i s drugim narodima dijelio sudbinu mnogih ratova, prekrajanja granica, političkih i ideoloških promjena. Usprkos naizmjeničnom ponjemčivanju i čehizaciji sa/čuvali su materinski jezik i svijest o svome podrijetlu. Međutim, iza Drugoga svjetskog rata postali su žrtve metode političkoga progona: oduzimanjem imovine i raseljavanja, kao tada uobičajenoj odmazdi zbog 'povijesnih grijeha'. Naime, upravo dijelovi Čehoslovačke u kojima su obitali Hrvati, tj. južna Moravska, bili su pripojeni Trećem Reichu, stoga su mladići te regije kao državljani Trećega Reicha tijekom Drugoga svjetskog rata bili vojni obveznici i služili u fašističkoj vojsci. Osim toga, po završetku Drugoga svjetskog rata pokazali su nesklonost čehoslovačkoj komunističkoj vlasti, stoga su etiketirani i sankcionirani kao neprijatelji. Iz svojih domova protjerani su 1948. godine i raspršeni diljem Moravske s namjerom da im se zatre trag. Mnogi su pobjegli u Austriju i prekomorske zemlje.²⁴⁹

Danas se svega tri sela u Moravskoj u granicama Češke Republike smatraju hrvatskima: Jevišovka, Dobro Polje i Nova Prerava. No, moravskih Hrvata u njihovim selima više gotovo i nema. Malo je ljudi iz starijega naraštaja u tim selima ili nekim lokacijama u Češkoj u koje su bili protjerani, te u Austriji i drugdje još mogu svjedočiti o njima, kao npr.:

Lipo je bilo naše selo. Četire stuo liet sme na južnoj Moravi, va Frielištofi, Dobrom Puolju a Nuovoj Preravi živili a hrvatski govorili. Ale danas su to od Hrvatov odušćene sela.²⁵⁰

Suvremena Češka je, ušavši u Europsku Uniju, priznala moravskim Hrvatima status manjine, a to je otvorilo i mogućnost organiziranog djelovanja moravskih Hrvata i osnivanje *Udruge građana hrvatske narodnosti* u Češkoj Republici, kako bi se sačuvalo i dokumentiralo što se još može. Češka Vlada je 6. rujna 1999. g. utvrdila progon Hrvata nehumanim, izrazila žaljenje te financijski pomogla postavljanje spomenika na groblju u Jevišovki na koji su uklesana prezimena svih Hrvata koji su nekad živjeli u tome selu. Hrvatska je vlada 2008. u Jevišovki otvorila *Hrvatski dom*. Svake godine tu se na blagdan sv. Kunigunde, zaštitnice sela, okuplja više stotina moravskih Hrvata koji dolaze s raznih strana češke, europskih i izvaneuropskih zemalja i tada se obilježava Dan hrvatske kulture. Godine 2010. spomenuta udruga pokrenula je opsežni dokumentacijski projekt pod nazivom *Sudbine i jezik moravskih Hrvata*.

Hrvati u Slovačkoj: *svakoga zadnjeg četvrtka u mjesecu...*

Početak i kraj hrvatske migracije u Slovačku odvijao se u 16. st., u tri vala između 40-ih i 70-ih godina. Prvo je stizalo plemstvo, potom građanstvo, a u posljednjem valu dolazili su seljaci. Dio hrvatske migracije u Slovačkoj jesu rezultat sekundarne imigracije, tj. remigracije iz zapadne Ugarske.

Migranti su se situirali uglavnom u trima područjima zapadne i jugozapadne Slovačke. Jedno je područje Záhorie; za tu se hrvatsku migraciju smatra da je najstarija u Slovačkoj. Vrlo je dugo sačuvala etnički identitet i kompaktnost, jezik, običaje, pjesme i plesove, čak i tradicij-

²⁴⁹ Usp. 45. Međunarodna... 2011.

²⁵⁰ Usp. Lawitschka, 2005.

sku nošnju. Jezično su slični migraciji u Moravskoj i Gradišću. Drugo je područje Pridunavlja, osobito s okolicom Bratislave. U sam grad Bratislavu uselilo se dosta hrvatskih plemića, ali dokumenti svjedoče i o povećem broju obrtnika hrvatskoga porijekla. Hrvatski etnik u Bratislavi činio je manjinu u mađarsko-njemačko-slovačkome okruženju. Brzo se adaptirao, a potom asimilirao, čemu je pogodovala izoliranost od ostalih hrvatskih zajednica na području Slovačke. Treće je područje useljenja područje Malih Karpata.²⁵¹

Na međusobnu komunikaciju, odnosno neku vrstu preslojavanja hrvatskih doseljenika upućuju lingvistička istraživanja: na tom se području miješaju sva tri dijalekta hrvatskoga jezika (npr. u selu Hrvatski Grob govori se mješavinom čakavsko-kajkavsko-štokavskoga narječja dok se u Hrvatskom Jandrofu i Čunovu govori gradišćansko-hrvatskim jezikom).

Etničkoj očuvanosti je neko vrijeme doprinosila prisutnost hrvatskih svećenika koji su služili i propovijedali na njihovu materinskome jeziku. Npr. za Devinsko Novo Selo u prvim desetljećima po doseljenju, kažu izvori:

Z horvatskih jimien prvih poznatih novosielskih popuov se da predpolagat, da su to bili Horvati... Kašnje su k nam davali pope, ki nisu znali po horvatski, zato se je evandjielje čitalo po slovački a nimški... bilo je... knjižic pisanih v biblijskom češkom jeziki... pisanih mađarskim pravopisom....²⁵²

Sve to, kao i raspršenost, mješoviti brakovi (hrvatsko-slovački, stimulirani i od strane Crkve) učinili su nezaustavljivim proces asimilacije (slovakiziranje u selima, a germanizacija i mađarizacija u gradovima).

Do današnjega dana većina potomaka hrvatskih migranata iz minulih stoljeća živi u svega četiri sela: Čunovo, Hrvatski Jandrof, Devinsko Novo Selo i Hrvatski Grob. Ostali su u malom broju raspršeni po većim gradovima (npr. Bratislavi) i dr.

Prema popisu stanovništva 2001. g. 890 stanovnika ovih naselja izjasnilo se Hrvatima.

Hrvati u Slovačkoj organizirani su kroz kulturna društva i udruge, a njihova krovna institucija je *Hrvatski kulturni savez u Slovačkoj* osnovan 1990. sa sjedištem u Bratislavi. Dotični savez čine četiri hrvatska kulturna društva iz četiri navedena sela, te *Klub mladih* iz Hrvatskog Jandrofa. U Devinskom Novom Selu 2005. godine otvoren je *Hrvatski kulturni centar* i *Muzej kulture Hrvata u Slovačkoj*, izgrađen sredstvima općine, Vlade Slovačke Republike i Republike Hrvatske. *Hrvatski kulturni savez* izdaje časopis pod nazivom *Hrvatska rosa*. A jedan od glavnih pokretača cjelogodišnjih aktivnosti cjelokupne hrvatske zajednice je godišnja manifestacija: Festival hrvatske kulture. Tome se pridružuju manifestacije zvane "Hrvatski balovi" te niz ustoličenih novih tradicija jedna je od njih "Hrvatski četvrtak", hrvatska druženja svakoga posljednjeg četvrtka u mjesecu u Devinskom Novom Selu.²⁵³ Sve u svemu:

...i obnovljena tradicija hodočašća kao i festivali, balovi ili hrvatski četvrtci koji su se – cikličnim pppnavljanjem/održavanjem u pravilnim intervalima kroz protekla dva desetljeća – ustoli-

²⁵¹ Usp. Kučerova, 1998; *Chorváti* na...1996; *Chorvátska*...1999; Botík, 2001.

²⁵² Balaž, 1993:42.

²⁵³ Usp. Heršak, 2006; Kuzman Šlogar, 2011.

čili kao nove tradicije, omogućili su hrvatskoj manjinskoj zajednici u Slovačkoj da se međusobno čvršće poveže te revitaliziraju i nanovo učvrste svoj identitet.²⁵⁴

Prema popisu stanovništva 2010. g. u Slovačkoj je zadnjih deset godina neznatno porastao broj osoba koje su se izjasnile kao Hrvati, naime njih 1022, a 1234 osobe upisale su hrvatski jezik kao svoj materinski jezik.²⁵⁵

Hrvati u Rumunjskoj

Razlozi i uvjeti doseljenja Hrvata u Rumunjsku vezani su također uz osmanlijsku ekspanziju i njihova osvajanja hrvatskih prostora. No, dok su se jedni sklanjali pred Osmanlijama kao klasični prebjezi i izbjeglice, dotle su drugi planski preseljavani zbog uključivanja dijelova hrvatskoga područja u Vojnu krajinu. Doseljavali su se iz raznolikih geografskih područja hrvatskoga etničkog prostora, što je najočitije u njihovu govoru te nekim tradicijama. Kao što se vidjelo na primjeru srednjoeuropske hrvatske migracije, tako su i među Hrvatima u Rumunjskoj bila prisutna sva tri dijalekta hrvatskoga standardnog jezika: kajkavski, štokavski i čakavski.

Postoje teze o tome da su se na područje zapadnoga, tj. rumunjskoga dijela Banata prvi Slaveni naselili još u 7. st. No, znatnije doseljavanje Hrvata u Rumunjsku povijest bilježi u 14. st. (čitavo stoljeće prije gradišćanskih i moliških migracija). Tada su na područje današnje Rumunjske stigli karaševski Hrvati ili tzv. Krašovani ili Karaševci, danas najbrojnija hrvatska skupina među rumunjskim Hrvatima. Različita su mišljenja o njihovu porijeklu. Jedna zastupa tezu da su bugarskoga, druga srpskoga, treća hrvatskoga porijekla. U literaturi je najzastupljenija ona koja govori u prilog da su došli preko Bugarske u Banat. Prema nekim franjevačkim i isusovačkim dokumentima porijeklom su iz središnje Bosne (pretpostavlja se iz okolice Kreševa, po čemu bi im bilo i nadjenuto ime, a ne kako neki tvrde prema rijeci Karaš uz koju su se naselili). Danas još žive u sedam sela najzapadnijega gorskog predjela rumunjskoga dijela Banata, u dolini rijeke Karaš. Ovdje od davnina žive samo Hrvati, tako da je to zapravo jedna zaokružena hrvatska oaza. Relativna komunikacijska izoliranost toga kraja utjecala je na kompaktnost ove hrvatske zajednice, usporila proces asimilacije te znatno doprinijela očuvanju materinskoga jezika, tradicijske kulture i općenito etničkoga identiteta. Zahvaljujući geografskome smještaju njihova zavičaja, tj. brdovitosti i spomenutoj komunikacijskoj izoliranosti, nisu bili izloženi ozloglašenoj socijalističkoj praksi 'kolektivizacije' koja je podrazumijevala raseljavanje, oduzimanje imovine, rumunizaciju i sl.²⁵⁶

Manje je poznato, ali ipak važno, da su početkom 19. st. s područja sedam karaševskih sela započele migracije u desetak drugih naselja Banata, dotično njegov istočni, vojvođanski, odnosno srpski dio. Bile su to ekonomske migracije, vođene onodobnim državnim potrebama. Njihov udio u ukupnom stanovništvu nikada nije prelazio trećinu, što je znatno utjecalo na postupnu zamjenu materinskoga jezika u javnoj komunikaciji (crkva, škola, javni život) s onim dominantne većine, što je naravno ubrzalo gubljenje identiteta, odnosno pospješivalo

²⁵⁴ Ibidem: 224.

²⁵⁵ Usp. Matica... 2012.

²⁵⁶ Usp. Krpan, 1988; Krmpotić, 1994.

asimilaciju. Tome su pridonosili ne samo mali broj, nego i nedosatak vlastite inteligencije, kao i svećenika. Kao zajednica danas su se održali tek u tri naselja (u Karlsdorfu, Uljmi i Izbištu).

Danas su najvećim dijelom asimilirani u druge narode (Srbe, Rumunje, Nijemce) s kojima su živjeli u istim naseljima, a najvećim dijelom njihovi su potomci su iseljeni iz Karlsdorfa (danas Banatski Karlovac) s Nijemcima nakon Drugoga svjetskog rata ili su stradali u poratnim logorima. Hrvatima se u vojvođanskom dijelu Banata danas smatra tek manji broj karaševskih potomaka i to u naseljima gdje obitavaju i druge hrvatske skupine poput Starčeva i Pančeva²⁵⁷...

...svijest o karaševskom subetničkom identitetu (misli se na vojvođanske Karaševce, op.a.) i dalje će slabiti i vjerojatno će egzistirati tek kao dio obiteljskih naracija.²⁵⁸

U nekoliko sela živi manja grupa romaniziranih Hrvata koji su, međutim, sačuvali pripadnost Katoličkoj crkvi.

U okolici Temišvara žive Hrvati Šokci i Pokupci. Šokci su u 17. st. imigrirali iz istočne Slavonije u predjele istočno i sjeverno od Temišvara, a danas žive u još dva sela: Rekaš i Marija Radna (ovo drugo najpoznatije je marijansko svetište u Banatu). I danas među njima živi predaja da su im se preci doselili iz Babine Grede (jugozapadno od Vinkovaca). Kažu da *divâne šokački*,²⁵⁹ no lingvistička istraživanja nisu bila dostatna da bi potvrdila predaju. Šokci su bili sitni i srednji posjednici. Od početka 19. st. do 50-ih godina 20. st. imali su svoju školu odnosno *šokačku škulu* i razvijen kulturno-prosvjetni rad. Do Drugoga svjetskog rata su im posredstvom tadašnjih vlasti Kraljevine Jugoslavije stizali hrvatski učitelji, knjige, novine, no nakon toga vremena ovaj vid veza s matičnom domovinom Hrvatskom zamire, što se naravno odrazilo na etnokulturni razvoj. A nekad bogata tradicijska kultura, jer kako je svjedočio jedan kazivač: „...običaji su se poštivali i čuvali kao neka svetinja, a neispunjavanje jednog običaja izazivalo bi u kući veliku brigu i negodovanje“,²⁶⁰ malo-pomalo je napušтана:

Promjene koje su u rekaških Hrvata ...nastajale 2. svjetskim ratom i svime onim što se u rumunjskom selu dešavalo, uzrokovale su da su se njihove običajne manifestacije jedna za drugom počele gasiti. S izvođenjem bogatog koleda prestalo se...neposredno nakon 2. svjetskog rata, da bi danas u Šokačkom kraju ostala o tome još samo priča koja se čuje sve rjeđe i biva sve kraća.²⁶¹

Slično je bivalo i s ostalim životnim i godišnjim običajima, a napuštanje tradicijskoga načina gospodarenja nestali su i brojni običaji i vjerovanja vezani uz poslove. Čuvene dječje *sigre* postupno su se zamijenile onima koje su se naučile u školi, na sportskim igralištima, preko medija, da bi danas o njima mogli tek čitati u etnografskoj literaturi, a narodna nošnja po kojoj su bili na glasu: „...da se čisto narodno nose i da na nji nije uticala nošnja Rumuna i Švaba koji se u okolini nalaze“,²⁶² postupno je napušтана od polovice prošloga stoljeća.

²⁵⁷ Bara, 2011:57-58.

²⁵⁸ Ibidem:80.

²⁵⁹ Krpan, 1990:101.

²⁶⁰ Ibidem:128.

²⁶¹ Ibidem:157.

²⁶² Krpan, 2006:4

Krajem 19. st. u Rekaš je stiglo nekoliko obitelji iz Gorskoga kotara (Mrkoplja i okolice).

Pokupci - Turopoljci su se u 19. st. doselili u selo Keča. Doseljenici su bili plemići predijalci, dakle uživateli predija, tj. zemljišnih posjeda zagrebačkoga biskupa i njihovo je preseljenje posljedica uključivanja pokupskih posjeda zagrebačkoga biskupa u Vojnu krajinu. Naime, on je u naknadu dobio posjede u Banatu i dao na uživanje plemićima iz spomenutih krajeva, nakon što su im sagrađene kuće i gospodarske zgrade. To se zbilo u svibnju 1801. g. Plaćali su porez do 1848. g. kada je zemlja postala njihovim trajnim vlasništvom. Bili su bogati veleposjednici; imali su svoju školu, općinu i crkvu. No, epidemija tuberkuloze, dva svjetska rata, oduzimanje zemlje i raseljavanje (posljedica spomenute 'kolektivizacije' u socijalističkom razdoblju), te slijedom toga nizak natalitet, rezultirali su s teškim etno-demografskim posljedicama po ovu hrvatsku zajednicu. Ipak, tradicija dobre organiziranosti na području lokalne samouprave (općine), vlastitoga školstva i kulturnih društava, pozitivno je utjecala na očuvanje identiteta, tradicija, pa i jezičnoga idioma. U ranim osamdesetim godinama prošloga stoljeća zabilježeno je da Hrvati u Keči i *dendenes divanidu orvatski*, ipak tek starije generacije. No, promjena načina života, osobito sustav obrazovanja počeo je agresivnije potiskivati upotrebu materinskoga jezičnog idioma te je većinski jezik prodirao i u neformalnu socijalnu interakciju, osobito među mladima. Isti izvor bilježi da su stariji naraštaji opominjali mlade:

*Kaj sad Orvati, a divanite po rumunski.*²⁶³

U selo Čenej doselilo se 1820. dvadesetak obitelji Vučetića iz Brinja i okolice. I njihov je dolazak vezan uz reorganizaciju Vojne krajine. Zemlju u Banatu dobili su kao odštetu za zemlju u starom zavičaju. Zanimljivo je da su Vučetići, kao izrazito imućne obitelji, masovno školovali svoju djecu, što je bio razlog odlaska velikoga broja mladih ljudi u urbana središta, gdje su zbog mogućnosti zapošljavanja ostajali nakon školovanja i gdje ih se, naravno, dosta asimiliralo. Kao *kulaci* (bogat seljaci) također su teško stradali u procesu socijalističke 'kolektivizacije'.

Za razliku od karaševskih Hrvata, ove hrvatske skupine živjele su u višetničkome okruženju s Rumunjima, Nijemcima i Mađarima, Srbima i katoličkim Bugarima, što se odrazilo na akulturacijske pa i asimilacijske procese.

Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, zahvaljujući ponajprije fra Petru Vlašiću koji ih je "otkrio" nakon Prvoga svjetskog rata, organiziran je dolazak učitelja iz Hrvatske, koji su dosta doprinijeli očuvanju hrvatskoga identiteta i učinili svojevrstan hrvatski prosvjetni prosvjetiteljski preporod. No, nakon Rezolucije Informbiroa 1948. g. kada se prekidaju politički odnosi ondašnje Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom i ostalim zemljama istočnoga bloka, taj je preporod prekinut progonom hrvatskih učitelja iz Rumunjske. Stariji žitelji još su se 1980-ih godina sjećali toga dramatičnog događaja.

Poslije Drugoga svjetskog rata komunistički režim provodi spomenutu 'kolektivizaciju', oduzimajući im plodna imanja i stvarajući državna i zadružna dobra. Bogati seljaci postaju nadničari na vlastitoj zemlji. Slijedi raseljavanje i raslojavanje s rezultatom opadanja broja Hrvata i asimilacija.

²⁶³ Krpan, 1983:137.

Ima nekih indicija koje upućuju na to da je i u nekim drugim predjelima Rumunjske bilo naselja hrvatskih migranata, npr. na delti Dunava kod Crnoga mora, međutim te su indicije nedovoljno istražene.

Prema procjenama u Rumunjskoj danas živi oko 7000 Hrvata.

Devedesetih godina 20-og stoljeća obnavljaju se kulturne, sportske i dr. veze između rumunjskih Hrvata s matičnom domovinom, ali i s bunjevačkim Hrvatima u Bačkoj. Tih godina etnološko istraživanje o narodnim nošnjama sela Karaševo, Lupak i Klokočić provela je etnologinja Tihana Petrović (usp. Petrović: 1994)

No, danas etnokulturni identitet Rumunjskih Hrvata održavaju dvije udruge. Prva je *Zajedništvo Hrvata u Rumunjskoj* osnovana 1991. godine kao etničko-kulturno i socijalno društvo sa sjedištem u Karaševu. Udruga se prvenstveno bavi očuvanjem hrvatskih narodnih običaja, vjere, jezika i kulture. Godine 1998. godine osnovana je druga hrvatska udruga pod nazivom *Demokratski savez rumunjskih Hrvata* sa sjedištem u Klokočiću. U Karaševu djeluje i kulturno-umjetničko društvo *Karaševska zora*, a u Klokočiću folklorna skupina *Klokočić*.

Hrvati u Bugarskoj

Za razliku od Hrvata koji pripadaju kategoriji stare hrvatske dijaspor nastaja/le zbog osmanlijske ekspanzije u razdoblju od 15. do 18. st, Hrvati su se u Bugarsku doseljavali u nekoliko valova iz sasvim drugačijih pobuda. Odlazili su otprilike od druge polovice 19. st. do Drugoga svjetskoga rata, no najveći val iselio je početkom 1900-ih. Tada je u Bugarsku otišao povećani broj Hrvata iz kosovskog sela Janjeva, u doba dok su i Bugarska i Kosovo još bili dijelom Osmanskoga Carstva. Ponajviše potječu iz sloja trgovaca i zlatara iz Janjeva koji su 1900-ih otišli iz sela jer je bilo prenaseljeno, a gospodarsku budućnost su vidjeli u Bugarskoj, uglavnom u Sofiji i Plovdivu, jer su ondje, za plasman svojih proizvoda, pronašli optimalan omjer ponude i potražnje. O njima Sanja Vulić piše:

Obično je na mahove dolazilo po nekoliko obitelji zajedno...Sredinom 20. st.u Sofiji živi oko 80-ak janjevačkih obitelji. Janjevački se govor čuvao u okviru svake pojedine obitelji te istodobno u okviru šire doseljeničke zajednice, koja, premda teritorijalno manje ili više raspršena u velikom gradu, međusobno je bila čvrsto povezana, a održavala je i kontakte s rodbinom u Janjevu. Još je kompaktnija bila zajednica u Plovdivu. Međutim, kako su desetljeća prolazila, poznavatelji su janjevačkog govora umirali, a novi ga naraštaji više nisu znali. Za svoga posjeta Plovdivu u rujnu 2007. došla sam u kontakt i s janjevačkom zajednicom. Premda rado ističu svoje janjevačko podrijetlo, govor nisu sačuvali, pa ni oni najstariji. Slično je stanje i u Sofiji. Među janjevačkim Hrvatima u Sofiji boravila sam u svibnju 2006. Janjevci u Sofiji međusobno više ne govore janjevačkim idiomom jer se svega dvoje-troje pripadnika te zajednice, manje ili više dobro sjećaju govora svojih djedova i baka. Njihov je janjevački govor u stanovitoj mjeri pod utjecajem hrvatskoga standardnoga jezika (koji su mnogi od njih učili), a djelomice i pod utjecajem bugarskoga jezika. Pretpostavlja se da u Sofiji danas živi oko 150-200 potomaka janjevačkih Hrvata koji još čuvaju svijest o svom podrijetlu. Među njima je velik broj intelektualaca²⁶⁴

²⁶⁴ Vulić, 2009:466-467.

Određen broj Hrvata živio je otprilike u Bugarskoj. Bili su to katolički redovnici i misionari. Prema nekim informacijama u Bugarskoj danas živi oko 1500 Hrvata i / ili njihovih potomaka, a od toga broja otprilike polovica živi u Sofiji. Međutim, pojedinih izvori govore o puno manjoj brojci. Hrvati u Bugarskoj nemaju status priznate nacionalne manjine. 1999. godine izrazili su želju za kolektivnim preseljenjem u Republiku Hrvatsku. U Bugarskoj djeluje jedna hrvatska udruga *Kulturno prosvjetno društvo Hrvata u Bugarskoj* osnovana 2005. godine.

PREKOMORSKO / TRANSKONTINENTALNO I EUROPSKO ISELJENIŠTVO U 19. i 20. STOLJEĆU²⁶⁵

Transkontinentalno iseljništvo: ... *mi smo uistinu 'narod narodâ'...*²⁶⁶

Tisuće i tisuće stranica napisane su o doseljavanju Hrvata i njihovom situiranju na područje svakoga od dvaju američkih kontinenta. Ovom prilikom prikazuju se značajnije karakteristike hrvatskoga iseljništva u Sjevernoj Americi i to poglavito u SAD-u i Kanadi, te na iste na području Južne Amerike, Australije, Novoga Zelanda i Afrike.

Sjeverna i južna Amerika

*Dolje u luci barka me čeka
neka pričekaj jer Amerika je zemlja daleka...*²⁶⁷

Ako izuzmemo individualna useljenja pomoraca (prvenstveno Dubrovčana i Bokelja, ali i drugih) te misionara,²⁶⁸ koja su se odvijala praktično od samoga Otkrića 1492. g., prva naselja hrvatskih doseljenika na području Sjedinjenih Američkih Država osnovana su u prvoj polovici 19. stoljeća oko rijeke Mississippi, u državi Louisiana (prema nekim izvorima prve su veće hrvatske kolonije osnovane u Ebenezeru u državi Georgiji). Ti doseljenici bili su mornari koji su se, napustivši pomorsku službu, skrasili u lukama i počeli baviti nekom drugom vrstom djelatnosti. Neki su se počeli baviti ribarstvom, loveći losose i oštrige, čiju su proizvodnju i trgovinu do kraja stoljeća učinili najuspješnijom ribarskom djelatnošću u području Delte. Bilo je vrlo uspješnih koji su postajali vlasnici flota ribarskih lađa. Neki su osnovali velike tvornice za preradu riba.

²⁶⁵ U ovim poglavljima, budući da je literatura na temu doista opsežna, koriste se pretežno izvori: Antić, 1981, 1991, 1992, 1995; Banović, 1998; Čizmić, 1982, 1994; Laušić, 1993; Laušić, Anić, 2000; Mursalo, 2003; Čizmić et al., 2005; Grbić, 2006; Holjevac, 1968; Izvješća..., 1998; Prpić, 1997; Smoljan, 1992; Sopta, 2008; Susret..., 1992; Valiže i ..., 2011; Zorić, 2000; Živković et al., 1995; 45. Međunarodna..., 2011; Perić, 2004; Mesarić Žabčić, Perić. 2006. i dr.

²⁶⁶ Izjava Johna F. Kennedyja 1963. g., prema Prpić, 1997:19.

²⁶⁷ Stihovi iz kompozicije *Piši mi brate* Jurice Padena i grupe Aerodrom.

²⁶⁸ Usp. Zorić, 2000.